

آثار تغافل در تربیت اسلامی از منظر آیات و روایات

چکیده

پروانه ماهرو بختیاری^۱

پژوهش حاضر با عنوان بررسی آثار تغافل در تربیت اسلامی از منظر آیات و روایات با هدف تبیین این موضوع و با روش توصیفی گردآوری شده است. تغافل به عنوان یکی از شایستگی‌های اخلاقی و تربیتی در آموزه‌های اسلامی، نقش برجسته‌ای در هدایت روابط اجتماعی، ایجاد همدلی و تقویت بنیان‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی دارد. این مفهوم که به معنای چشم پوشی آگاهانه و بزرگووارانه از خطاها و نقص‌های دیگران تعریف می‌شود نه تنها از منظر اخلاقی و اجتماعی قابل توجه است بلکه در پرتو روایات اسلامی، به عنوان یکی از ابزارهای موثر در تربیت انسان‌ها شناخته شده است. پژوهش حاضر با شیوه توصیفی از آموزه‌های دینی به بررسی آثار تغافل از منظر آیات و روایات پرداخته است و دارای آثار تربیتی قابل توجهی مانند تحکیم خانواده، جذب حداکثری جوانان به مسجد، خوشنامی و حفظ کرامت انسان و می‌باشد. از منظر روایات اسلامی، تغافل به عنوان یکی از شرافتمندترین رفتارها و... راهکارهای موثر برای تامین خیر فردی و اجتماعی شناخته شده است.

واژگان کلیدی: تربیت اسلامی، تربیت، تغافل

۱- طلبه سطح ۲، مدرسه علمیه تخصصی حضرت زهرا (سلام الله علیها)، شهرستان دورود

مقدمه

پژوهش حاضر با عنوان بررسی آثار تغافل در تربیت اسلامی از منظر آیات و روایات به صورت کتابخانه‌ای و با روش توصیفی گردآوری شده است. یکی از اصول تربیتی ارزشمند در فرهنگ اسلامی که در تعاملات اجتماعی و تربیت اخلاقی انسان‌ها نقش کلیدی دارد، مفهوم تغافل است. این پژوهش به بررسی این سوال می‌پردازد که تغافل از منظر آیات و روایات اسلامی دارای چه آثاری در تربیت اسلامی می‌باشد؟ تغافل در زندگی روزمره به دو شکل مثبت و منفی قابل مشاهده است. تغافل مثبت با هدف سلامت بخشی به روابط، حفظ آرامش و کرامت انسانی انجام می‌شود و در مقابل تغافل منفی به بی‌اعتنایی نسبت به اصول اخلاقی مسئولیت‌های اجتماعی منجر می‌گردد. در تربیت اسلامی تغافل مثبت جایگاه ویژه‌ای دارد و در آیات و روایات اهل بیت (علیهم السلام): نیز به عنوان یکی از شایسته‌ترین رفتارهای اخلاقی مورد تاکید قرار گرفته است. در مورد موضوع تغافل در اسلام به صورت مستقل، کتاب‌ها و آثار پژوهشی به ندرت وجود دارند با این حال این مفهوم معمولاً در قالب کتب اخلاق اسلامی، تربیت دینی، تعاملات اجتماعی و شرح روایت‌ها مورد بحث قرار گرفته است. کتاب جامع السادات آقای ملا مهدی نراقی، یکی از آثار مهم اخلاق اسلامی که موضوعات مختلف اخلاقی از جمله تعاملات اجتماعی و فضائل اخلاقی چون بردباری گذشت و تغافل را بررسی کرده است، در این کتاب فلسفه تغافل به عنوان یکی از اصول اخلاقی و اجتماعی شرح داده شده و ارتباط آن با کرامت نفس و حفظ روابط اجتماعی مورد تحلیل قرار گرفته در این کتاب به شهر مفصلی از رفتارهای مبتنی بر رشد اخلاقی می‌پردازد که تغافل بخشی از آن محسوب می‌شود. همچنین کتاب اخلاق ناصری نویسنده: خواجه نصیرالدین طوسی، خواجه نصیر تغافل را به عنوان یکی از اصول مهم در مدیریت روابط انسانی معرفی می‌کند و به اهمیت آن در پرهیز از درگیری‌ها و تحکیم روابط خانوادگی و اجتماعی اشاره دارد. این کتاب برای درک عمیق‌تر مفاهیم اخلاقی و پیوند آن با تربیت اجتماعی و دینی مناسب است. کتاب تربیت کودک در اسلام آقای غلامرضا حیدری ابهری که با ارائه مثال‌های کاربردی اهمیت گذشت، تغافل در ایجاد فضای تربیتی سالم و آرامبخش را شرح داده است این آثار هر یک به نوعی به موضوع تغافل پرداختند اما غالباً در چهارچوب مباحث اخلاق اسلامی و تربیت دینی برای مطالعه تخصصی‌تر درباره تغافل بررسی این منابع می‌تواند ابعاد مختلفی مفهوم

را روشن کند در کنار این منابع تحلیل‌های اخلاقی، آیات و روایات اسلامی و کتب تفسیری نیز می‌تواند دیدگاه‌های بیشتری درباره تغافل ارائه کنند. این مقاله تلاشی است برای بررسی دقیق مفهوم تغافل و آثار مثبت و منفی آن در تربیت اسلامی. همچنین با استفاده از شواهد موجود در قرآن و روایات اهل بیت (علیهم السلام) نقش سازنده تغافل در زندگی فردی و اجتماعی و اهمیت آن در ایجاد فضای امن و اخلاق مدار مورد تحلیل قرار گرفته است. توافق نه تنها یک هنر اخلاقی بلکه یک ضرورت زندگی است که شناخت دقیق و کاربرد آگاهانه آن می‌تواند به شکوفایی ارزش‌های انسانی و ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر همدلی و احترام متقابل کمک کند.

۱- مفهوم شناسی

تغافل اگر درست و در جای خود مورد استفاده قرار بگیرد یک صفت پسندیده‌ای است که ائمه (علیه السلام): ما را به آن سفارش کرده‌اند و برای پی بردن به این حقیقت ابتدا باید با، معنای آن آشنا شد که در این نوشتار علاوه بر مفهوم تغافل، مفاهیم ترتیب و تربیت اسلامی نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- ۱ معنای لنوی تغافل

خود را به غفلت زدن، خود را غافل وانمود کردن، چشم پوشی کردن، نادیده انگاشتن، اظهار بی‌خبری کردن و غفلت و زیدن (عمید، ۱۳۸۰، ۱، ۱۵۰)

خود را به غفلت زدن، خویش را غافل وانمود کردن، چشم پوشی کردن، غفلت ورزیدن، چشم پوشی، (معین، ۱۳۸۴، ۱، ۷۸۴) تغافل از ریشه «غفل» در لغت به معنای نادیده. انگاشتن، چشم پوشی عمدی و خود را به غفلت زدن است. تغافل از باب تفاعل است و درباره‌ی کسی به کار می‌رود که غافل نیست، اما عمل شخص غافل را انجام می‌دهد یعنی کاملاً هوشیار و دقیق است و امور را رصد می‌کند اما برای حفظ کرامت انسانی طوری رفتار میکند که گویا ندیده و نشنیده است. (رشید پور، ۱۳۸۶، ۲، ۱۶۹)

۱- ۲ معنای اصطلاحی تغافل

تغافل در اخلاق و تربیت اسلامی یعنی انسان چیزی را بداند و از آن آگاه باشد، اما با اراده و عمد خود را غافل نشان دهد و وانمود کند از آن آگاه نیست، (فلسفی، ۱۳۶۳، ۲، ۴۰۳) تغافل به «چشم پوشی از خطا و لغزش های دیگران» گفته می شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ۲، ۳۲۲) یعنی شخصی چیزی را بداند، ولی از روی مصلحت، خود را غافل و بی خبر نشان دهد یا آن چیز را نادیده انگارد. تغافل یعنی انسان چیزی را بداند که پنهان کردن یا پنهان ماندن آن لازم یا پسندید است. و اظهار آن عواقب نامطلوب دارد، لذا فرد خود را به ناآگاهی و بی اطلاعی بزند و یا با بزرگواری از کنار آن بگذرد تا باعث حفظ آبروی دیگران شود (همان، ص ۲۶۳) تغافل معادل چشم پوشی آگاهانه از رفتارهای نامطلوبی است که اطرافیان در خفا دارند. غرض اصلی در چنین رویکردی به اعمال سایرین، اصلاح کردارها و ثمرات نیکوی تربیتی است که از این طریق حاصل می گردد، چشم پوشی، عفو، گذشت، مدارا، به رونیا وردن و نادیده گرفتن از جمله تعبیری است که در زبان فارسی بیانگر این مفهوم می باشد. (فراهیدی، ۱۳۸۵، ۴، ۴۱۹)

۱- ۳- تربیت

پرورده، پروراندن، پرورش دادن، ادب و ادب به کسی یاد یاد دادن (عمید، ۱۳۸۲، ۲، ۳۲۱) پرورش تادیب، تعلیم، تهذیب، فرهنگ، فرهیختگی، پروراندن پرورش دادن (دهخدا، ۱۳۴۲، ۲، ۳۲) تربیت در لغت به معنای پرورده، نشو، نما دادن، زیاد کردن و از ماده (ربو) است که به معنای بالا رفتن، اوج گرفتن، افزودن و رشد کردن (محمدری نویسی ۱۳۸۷، ۷۳، ۱)

پرورده، پروراندن، آداب و اخلاق را به کسی آموختن، پرورش بدنی، پرورش بدن به وسیله انواع ورزش ها تعلیم: آموزش و پرورش و (معین، ۱۳۸۴، ۲، ۷۸۴)

در اصطلاح به معنای پرورش دادن یعنی استعداد های درونی را که بالقوه هستند در یک شی موجود است به فعلیت درآوردن و پرورده بنابراین با صفت «ساختن» به معنای اینکه شی یا اشیا یی را تحت یک نوع پیراستنی و آراستن ها قرار می دهند متفاوت است (مطهری ۱۳۶۷، ۱، ۵۶ و ۷۶) برانگیختن و فراهم آوردن موجبات رشد و پرورش و شکوفایی تمامی استعدادها، توانایی ها و قابلیت های انسان به منظور رسیدن به کمال و سعادت مطلوب (محمد بهشتی، ۱۳۸۷، ۳، ۳۵)

۱- ۴- تربیت اسلامی

تربیت اسلامی که کامل ترین نوع تربیت است بر مبنای برنامه های تربیتی اسلام و دستورات خداوند سبحان و قول و فعل و سیره و سنت رسول (صلی الله علیه و آله): ائمه اطهار (علیهم السلام): صورت می پذیرد که به دلیل جامعیت و شمولیت دین مبین اسلام کامل ترین نوع تربیت و تامین کننده تمامی نیازهای واقعی مادی و معنوی (جسمی و روحی) انسان است. (گلیپاگانی، ۱۳۷۵، ۲، ۴۰)

به فعلیت رساندن قوا و استعداد های انسانی و ایجاد تعادل و هماهنگی در آنها در جهت کمال مطلوب او، یعنی قرب خدا تربیت متخلق شدن به اخلاق الهی و مودب شدن به آداب الله است. (حمیدرضا امین زاده، ۱۳۷۶، ۱، ۱۰) مجموعه اعمال عمدی و هدفدار به منظور آموزش گزاره های معتبر یک دین به افراد دیگر در عمل و نظر تا به آن آموزه ها متعهد و پایبند گردد (اعرافی و داوودی، ۱۳۸۰، ۲، ۲۴) تربیت یعنی پرورش دادن و به فعلیت رساندن استعدادها و ایجاد تعاون و هماهنگی میان آن استعدادها تا مرتبی بتواند به حد اعلای کمال خود برسد تمامی تعاریف علمای اسلامی حول همین تعریف و با تاکید کامل بر هدف کسب قرب الهی بیان شده اند. (استاد مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ۱۳۵۲، ۱، ۵۶، ۷۶)

۲- تغافل هم جنبه های مثبت دارد و هم جنبه های منفی دارد:

۲-۱- تعریف تغافل منفی

تغافل نباید موجب ترک حق و پایمال شدن آن شود مثل یک شخصی سودجو با اینکه از گناه و اخلاق بد این و آن آگاه است خود را به بی اطلاعی وانمود می کند و اعمال زشت آنان را نادیده می انگارد اما تغافلش به انگیزه خیرخواهی و مصلحت نیست بلکه نفع شخصی خود را در آن می داند که پیرامون کارهای ناروای اشخاص سخن نگوید و از آن انتقاد ننماید تا کسی از وی رنجیده خاطر نشود و به منافع اش آسیب نرسد.

در بعضی از مواقع تغافل و چشم پوشی در امور زندگی، مایه بدبختی است اگر انسان ها واقعیت ها را بدانند و باور داشته باشند که زندگی دنیا ناپایدار است و این جهان گذرگاهی است که باید از آن بگذرند و به سرای دیگر بشتابند و مرگ قانون تخلف ناپذیری است و هیچ اعتباری هم به قدرت ها و ثروت های مادی نیست، ولی با این حال چنان از کنار این مسائل بگذرند که گویی هیچ چیزی نمی دانند و نمی بینند این تغافل منفی است و آثار زیان بارش از (غفلت) هم بیشتر

امام علی (علیه السلام): «کرم الرجل فی عفو و تجاوزه م حلمه فی تغافله» بزرگواری مرد در عفو و گذشت اوست و بردباریش در تغافل او نمایان می‌شود» در این روایت امام تغافل را نشانه بردباری و بزرگواری می‌داند کسی که به دنبال خطاها و لغزش‌های دیگران نیست توانسته به درجه بزرگ روح دست یابد و این نشانه شخصیت متعالی اوست (غرر الحکم، حدیث ۷۰۴) امام علی (علیه السلام) «لا تفتح باب مزید حتی لا یستغرب مکرمه ولا تقتحم فی ذل مدله حتی لایهان فی عز» «هرگز باب عتاب و سرزنش را برای کسی زیاد باز نکن که بزرگواری را در نظرش از دست بدهی».

زیادی شمردن خطای دیگران باعث می‌شود شان و جایگاه انسان نزد مردم ضعیف شود و بزرگ به نظر نیاید تغافل نشانه احترام متقابل حفظ عزت است و بزرگواری برای فرد به ارمغان می‌آورد (نهج البلاغه، ۱۳۳۸، ۱، نامه ۳۱)

۴-۵- تربیت فرزند

در تربیت فرزند تغافل هوشمندانه یکی از مهمترین مهارت‌های والدین است. اگر والدین به هر اشتباه کوچک و رفتار کودکانه فرزند واکنش نشان دهند هم عزت نفس کودک را خدشه‌دار می‌کنند و هم خودشان را دچار خستگی و کلافگی می‌سازند تغافل صحیح فضای رشد، اعتماد به نفس و استقلال را برای کودک فراهم می‌کند «و اصبر علی ما اصابک» (لقمان): «بر آنچه به تو رسید صبر کن. (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۹۲، ۱۶، ۳۴۸) لقمان در تمام نصایح به فرزندش او را به پرهیز از تندی و تحمل خطای دیگران و صبر سفارش می‌کند طبعاً والدین نیز باید اشتباهات جزئی فرزندان را با صبر نگاه کنند. امام علی (علیه السلام) در سفارش به فرزندش امام حسن (علیه السلام): «وخذلهم بالعفو والاعضا عن مثل عمد الخطا فان ذلک اقرب الی التوفیق لهم» «در تربیت فرزندان به عفو و چشم پوشی از خطای عمدی و سهوی آنان عمل کن که این کار به موفقیت ایشان نزدیک‌تر است پایه تربیت صحیح در مهربانی و چشم پوشی نسبت به کودکان است چشم پوشی از خطاهای کوچک سبب رشد خلاقیت سلامت روان و نزدیک شدن فرزند والدین و پذیرش نصیحت خواهد شد (نهج البلاغه، ۱۳۹۲، ۱۶، ۳۴۸، نامه ۳۱) امام صادق (علیه السلام) می‌فرمایند: «من احسن تربیت ولده صغیرا قرط عین کبیرا» کسی که فرزندش را در کودکی خوب تربیت کند در بزرگی چشمش به او روشن می‌شود.

بخشی از این تربیت صحیح مربوط به تغافل سازنده است والدینی موفق‌تر هستند که به جای تاکید مکرر بر اشتباهات محیطی گرم و مهربانانه با گذشت فراهم کنند تا فرزند به صورت مثبت تربیت شود. (الکافی، ۱۳۷۰، ۶، ۴۹) امام علی

(علیه السلام) «من غفر لولده زلته زادالله تعالی عزاء» کسی که از لغزش فرزند خویش بگذرد خداوند او را عزیز گرداند
کودکان فرصت تربیتی و اصلاح خطاها را نیاز دارند اما تکرار عتاب و سرزنش و عدم تغافل سبب سرکشی یا حقارت
فرزند می شود والدین با چشم پوشی شخصیت سالم فرزند خود را تضمین می کنند. (همان، ح ۸۷۱۹)

۶-۴- خروج از ورطه عناد و لجبازی

یکی از عوامل عمده تداوم کینه و عداوت میان انسان ها حساسیت زیاد و پیگیری خطاهای دیگران است تغافل به عنوان
سیاستی کارآمد مسیر خروج از جاده لجبازی و دشمنی را هموار می سازد چشم پوشی از اشتباهات به جای واکنش تند
باعث خاموش شدن آتش کدورت ها و پرورش دوستی می شود. (ولکاظمین الغیظ والعافین عن الناس) (آل عمران
۱۳۴) خشم خود را فرو می برند و از مردم در می گذرند. (المیزان، ۴، ۱۳۷۰، ۴۱۷) کنترل خشم، گذشت و تغافل راه ورود
به مسلک بندگان خاص خدا و جلوگیری از دشمنی و لجبازی دوجانبه است امام علی (علیه السلام): «اصفح صفتح من
خاف العیب...» (غررالحکم، ۱۳۸۶، ۱، ح ۱۵۹۵) راه کمرنگ کردن عنادها و دشمنی ها فقط تغافل و عبور است.

امام علی (علیه السلام): «عظمت الذنوب عندک فصغرت فی عینک الناس، وصغرت الذنوب عندک فعظمت فی عینک
الناس» اگر تو خطاهای دیگران بزرگ بدانی در نظر مردم کوچک می شوی و اگر خطاهای را کوچک بگیری نزد آنان
بزرگ خواهی شد. این روایت راه رهایی از عناد را در بزرگواران گذاشتن از خطاهای دیگران می بیند کسی که همه چیز
را پیگیر است هم خود گرفتار می شود و هم روابطش با دیگران به لجبازی کشیده می شود. (غررالحکم، ۱۳۸۶، ۱، حدیث
۶۶۳۰) امام کاظم (علیه السلام): «ما احسن آن یغفل المر عن زله صاحبه» چه نیکوست که انسان از لغزش دوست خود چشم
پوشد. تغافل نسبت به لغزش دوستان و نزدیکان سبب می شود سوء تفاهم ها و لجبازی ها پایان یابد و دوستی ها به جای
دشمنی ادامه یابد (تحف العقول، ۱۴۰۴، ق ۴۱۰، پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله): «من تصبر علی سو خلق صاحبه و غص
الطرف عن زلاله ادخر الله له اجر کثیراً» کسی که در بد اخلاقی دوستش صبر کند و از لغزش های او چشم پوشد خداوند
پاداش فراوانی برای او ذخیره می کند تغافل و صبر در روابط دوستانه کلید خروج از ورطه لجاجت و دشمنی از موجب
حفظ و تداوم محبت و دوستی ها می شود (کنز العمال، ۱۳۹۰، ۳، ح ۸۲۸۰) امام علی (علیه السلام): «الافراط فی الملامه یشب
نار اللجاجة» زیاده روی در سرزنش آتش لجاجت را شعله ور می کند (همان ح ۱۷۶۸). تغافل باعث می شود که از یک سو

جوان از سر لجاجت در مسیر خطای خود غوطه ور نشود و از سوی دیگر با گذر زمان و بازشناسی خود به سوی جبران خسارت روی آورد.

۷-۴- جذب حداکثری جوانان به مسجد

یکی از مهمترین دغدغه‌های مساجد جذب و نگهداری حداکثری جوانان است جوانان به دلیل روحیه خاص گاهی دچار رفتارهایی می‌شوند که با فرهنگ برخی بزرگ‌ترها فاصله دارد برخورد سختگیرانه شمار زیادی را فراری می‌دهد اما تغافل سعه صدر و خوش رفتاری ضامن جذب حداکثری آنان است تا فضای معنوی مسجد را با شور و نشاط جوانی خود زنده کنند اگرچه جوان به جهت فضای حاکم در مسجد جسارت ارتکاب گناه و لغزش‌های بزرگ را به خود نمی‌دهد می‌داند که اگر در اثر جهل و نابخردی و با ناآگاهی و بی‌تجربگی خطایی از او سر بزند دیگران با بزرگواری و دلسوزی با او برخورد خواهند کرد.

امام علی (علیه السلام) می‌فرماید: «علیکم به التغافل فکم من عیب عظیم قد ستره التغافل» بر شما باد تغافل، چه بسیار عیب‌های بزرگی که تغافل آنها را پوشانده است. کسانی که در مسجد همواره با دقت بر رفتار جوانان خرده می‌گیرند ناخواسته آنها را از مسجد دور می‌کنند حال آنکه اهل تغافل با پوشاندن خطاها، بستر رویش ایمان و تعلق خاطر به مسجد را فراهم می‌سازند. (بحارالانوار، ۱۴۰۳ق، ۷۵، ۴۰۱).

امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «من لا یغفر لا یغفر له» کسی که اهل گذشت و تغافل نیست او را نخواهند بخشید اگر جوانان حس کنند مسجد، پناهگاهی صمیمی و مهربان است و اهل مسجد با تغافل و مهربانی به اشتباهاتشان می‌نگرند، بیشتر جذب محیط معنوی می‌شوند و از حضور در مسجد لذت می‌برند (کافی، ۱۳۸۲، ۲، ۱۰۷).

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) «بشروا ولا تنفروا و یسروا ولا تعیسروا» «مژده دهید و دور نکنید آسان بگیرید و سخت نگیرید.»

سخت‌گیری بی‌جا و حساسیت بر رفتارهای جوانان، نتیجه جز فرار جوانان ندارد اما هرچه فضا با تغافل، خوش رفتاری و سعه صدر همراه باشد حضور جوانان و شور جامعه بیشتر می‌شود (صحیح بخاری، ۱۳۹۱، ۳، ۹۴)

نتیجه گیری

تغافل به عنوان یکی از فضایل اخلاقی در آموزه های اسلامی نقش مهمی در تربیت روابط اجتماعی و حفظ سلامت آنها کمک می کند. تغافل مثبت بر خلاف تقافل منفی که به بی توجهی و فساد اخلاقی می انجامد به کاهش درگیری ها حفظ آبرو و خوشنامی و حفظ حرمت دیگران می انجامد. از این نوع تغافل مثبت ابزاری موثر در رشد فردی و اجتماعی است. آیات و روایات اسلامی تغافل به عنوان یکی از شرافتمندانه ترین اعمال معرفی شده است.

و تاکید بر کاربرد آن در تحکیم روابط انسانی و تقویت بنیان های خانواده شده است. امامان معصوم (علیهم السلام) تغافل را به عنوان یک رفتار تربیتی که باعث برکت در زندگی ایجاد همدلی و کاهش تعارضات می شود ستوده اند. این ویژگی در مسائل زناشویی به استحکام روابط و دوام خانواده کمک می کند. با توجه به آموزه های دینی تغافل نه تنها به عنوان ابزار حفظ کرامت انسانی و رفع کدورت ها مطرح است بلکه به عنوان راهکاری تربیتی در ایجاد یک زندگی دینی سالم و آرامش بخش در نظر گرفته می شود. به کارگیری تغافل مثبت در تعاملات انسانی موجب رشد اخلاقی و اجتماعی و ایجاد فضای صمیمیت و همکاری می شود.

منابع

*قرآن

*نهج البلاغه

۱- اخوندی، مصطفی، اخلاق مدیریت، ص ۷۵، غدیر، قم، ۱۳۸۲

۲- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، مترجم عبدالعلی، نوراحراری مکتب البشری، ۱۳۹۱ ش

۳-حرائی، حسن، تحف العقول، نشر فرهنگ، قم، ۱۳۷۵

۴-حرائی، حسن، تحف العقول، انتشارات جامعه مدرسین، چاپ دوم، قم، ص ۱۴۰۴، ۳۱۵ق

۵- همان ج ۷۵، ص ۱۴۸ و ۴۱۰-دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، abadis.ir

۶- طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، ج شانزدهم، بنیاد علمی و فرهنگی علامه

طباطبایی ۱۳۷۰

۷-طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۰۸، مجمع البیان، ج ۴، بیروت دارالمعروفه

۸-طبرسی، مجمع البیان، ج ۲۶۳، ۱۰۹-عاملی، حر، وسائل الشیعه، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بیتا

۹-عبدالواحد آمدی، غررالحکم، نشر سازمان تبلیغات، تهران، ۱۳۸۶

۱۰-معین، محمد، اهتمام: عزیز اله علی زاده، زندگی نامه محمودنامی، تهران، ۱۳۸۴، ص ۷۸۴

۱۱- فاطمه محمدی نویسنده، تربیت کودک از نگاه نبوی، قم، ناشر: فرهنگ کوثر، ۱۳۸۷، ص ۷۳

۱۲- کلینی محمد بن یقوب بن اسحاق اصول کافی، مترجم سید جواد مصطفوی، چاپ اول الوفا، تهران، ۱۳۸۲

۱۳-مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، ج ۲، ص ۳۶۶، مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع)، قم، چاپ اول، ۱۳۷۷ش

۱۴-همان، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴

۱۵-مرتضی مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ناشر، انتشارات صدرا ۱۳۵۲، چاپ شانزدهم، صص ۷۶ و ۵۶

۱۶-مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ق، بحار الانوار، چاپ دوم، در احیاء التراث العربی، بیروت

۱۷-محمد بهشتی، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، چاپ اول، تهران، انتشارات، پژوهشگران فرهنگ، اندیشه، ۱۳۸۷، ص